

Pekka Kärki

Mateli Kuivalattaren ja Elias Lönnrotin kohtaaminen

Kontiovaarassa syyskuussa 1838

Esitelmä Sammatin Lammilla 2. heinäkuuta 2011.

Elias Lönnrot kirjoitti 1840 julkaistun Kantelettaren esipuheessa seuraavasti:

”Suomen laulun iästä eli vanhuudesta emme taida muuta sanoa, kun että sen juuret katoaa menneisiin ylimuistosiin aikoihin, latva näihin nykyisiin aikoihin koskeva. Niin näistäki tässä kokouksessa löytyvistä monella kyllä on suuriki ikä, ehkä vuosituhansia seljässä, vaan toiset taas eivät ole kovin vanhoja. ... Koiteren järven rannalla eli pari vuotta sitte ja taitaa vieläki elää vanha 80:vuotinen akka, Mateli Kuivalatar, joka muutamista muilta kerätyistä tyttöin lauluista, kun niitä hänen kuullaksensa luimma, sanoi: `no vieläkö nyt sitäki maassa muistellaan ja ken sitä teille lauloi? Minä sen ennen nuorra tyttönä ollen tein`. – Akan ilman syytä entisestä laulunteosta kehuneen emme uskokaan, sillä siinäki iässä oli vielä hyvä laulaja ja toiseksi niitä tekemäksensä sanotuita lauluja ei juuri laulettukaan Ilomantsia tai Lieksan rajakylä ulompana.”

Mikä tämä Lönnrotin ainoana mainitsema Kantelettaren laulaja Mateli Kuivalatar oli ja millaisen panoksen hän Kantelettareen lauloi heidän kaksipäiväisen tapaamisen aikana syyskuun lopulla 1838, siitä haluan nyt teille lyhykäisesti kertoa. Julia Ritvas kanteleellaan tulee luomaan kalevalaista tunnelmaa tässä Elias Lönnrotin tunnelmallisessa tuvassa.

Mateli, eli Magdaleena Kuivalatar syntyi 1771 Ilomantsin Huhuksen kylässä Siitarivaaralla. Perheeseen syntyi 11 lasta. Kuivalaiset olivat Savosta tullut suku, elänyt Ilomantsissa kuitenkin jo toista sataa vuotta. Eläminen kahden suuren perheen asuttamassa Siitarissa oli vaivalloista. Elintaso näillä kulmilla oli varsin alhainen. Särvin hankittiin luonnosta: peltotilkuilta, metsistä ja Koitereen järveltä.

Ilomantsin väestön pääosa oli ortodokseja, Kuivalaiset kuten muukin pitäjän pohjoisosan väki kuitenkin luterilaista. Mateli oli sisarustensa lailla luku- ja kirjoitustaitoinen. Ilomantsin kirkolle oli linnuntietä neljättä penikulman matka, joten siellä ei joka pyhä käyty. Huhuksen kotihartauksissa veisattiin virsiä omatoimisesti Matelin johdolla.

Matelin ollessa sisarensa Kaisan kanssa kirkkomatkalla sotavuonna 1790, heidän kotiinsa oli tullut Venäjän puolelta kaksi miestä houkuttelemaan perhettä muuttamaan Venäjän puolelle Lupasalmelle. Isä ja äiti tarttuivatkin miesten houkutuksiin. Mateli ja Kaisa kuitenkin kieltäytyivät lähtemästä ja jäivät kaksistaan Siitariin viljelemään ja polttamaan kaskea. Muukin perhe palasi vähitellen kotiin venäläisten lupausten osoittauduttua ontoiksi. Pitäjän rovasti kirjoitti tästä tapahtumasarjasta maaherralle kehuen tyttöjen uskollisuutta ja tämä lähetti tiedot edelleen kuninkaalle ehdottaen, että Siitarin kruununtila siirrettäisiin Matelin ja sisarensa Kaisan nimiin. Kustaa III ei vaivautunut vastaamaan eikä antamaan tunnustusta uskollisille alamaisilleen valtakunnan itärajalla.

Mateli avioitui kolmen vuoden kuluttua 22-vuotiaana Pietari Ikosen kanssa ja sai parinkymmenen vuoden aikana 11 lasta, joista 5 kuoli pienenä. Nuorin lapsi Liisa oli epileptikko ja asui leskeksi jääneen Matelin kanssa Kontiovaarassa Lönnrotin käydessä siellä 1838. Mateli oli tällöin 67-vuotias.

Matelin elinpiiri rajoittui todennäköisesti Ilomantsiin, joten hänen runotaitonsa perustakin on kotiseudulla. Hänellä oli kuitenkin poikkeuksellista luomiskykyä ja hänen runonlaulutaitonsa tunnettiin pitäjällä. Valitettavasti Matelistä on säilynyt vain satunnaista historiallista tietoa. Hän kuoli syöpään 1846 75-vuotiaana.

Elias Lönnrotin elämänvaiheet ovat teille, hyvät kuulijat, varmaan hyvinkin tutut. Hän oli vasta 36-vuotias vieraillessaan Matelin luona Kontiovaarassa, mutta oli tehnyt jo mahtavan elämäntyön: hän oli Kajaanin piirilääkäri ja liikkui paljon kenttätöissä ja tarkastusmatkoilla. Elämäntyön kannalta oli kuitenkin tärkeämpää hänen palava intohimonsa kansanrunouteen, josta hän oli tehnyt jo väitöskirjankin. Ennen Matelin tapaamista Elias oli tehnyt jo 7 pitkää keruumatkaa Suomen ja Venäjän rajamailla kirjaten muistiin valtavan määrän runoja. Hänen kenttäkelpoisuutensa oli loistava sekä talvis- että kesäaikaan tehdyillä satojen, jopa toista tuhatta kilometriä pitkillä keruumatkoilla. Huonojalkaisempi ei olisi syyskuussa 1838 lähtenyt Iiomantsin kirkonkylästä penikulmien päähän Kontiovaaraan parin päivän keruumatkalle.

Alku-Kalevala oli ilmestynyt 1835 ja Kantelettaren kokoonpano oli Lönnrotilla vireillä vanhempien keräelmien pohjalta, kun hän tapasi lähes sattumalta Matelin Kontiovaaran torpassa, minne hänet oli neuvottu kirkolla. Lönnrot tallensi kahden päivän aikana Matelilta lähes sata runoa, jotka olivat niin merkittävä lisä Alku-Kantelettaren ideamaailmaan, että Lönnrot siirsi julkaisemista ja ryhtyi muokkaamaan käsikirjoitustaan uuteen asuun. Kanteletar ilmestyi vasta aiottua myöhemmin, vuonna 1840.

Hyvin harva Matelilta muistiinpantu runo on sellaisenaan Kantelettaressa. Lönnrot yhdisteli ja muokkasi keräiltyjä runoja, teki niistä ”runouden runoutta”, käyttääkseni Väinö Kaukosen luonnehdintaa. Romantikko Lönnrot pani kokoon ihannoivan näkemyksensä runonlaulajilta kuulemastaan runoudesta. Muuttaessaan myös Matelin laulamia runoja hän liitti niihin muualta kerättyjä toisintoja, yhdenmukaisti kieltä ja sisältöjä ja teki vähäisiä omia lisäsakeitä. Ts. Kanteletar on Kalevalan tapaan hyvin paljolti Elias Lönnrotin runoilijuuden tuote. Lönnrot arveli Kantelettareen otettujen runojen vanhimpien olevan ikimuistoisilta ajoilta peräisin mutta tiesi, että esim. Matelin hänelle esittämät olivat vain muutamien vuosikymmenien ikäisiä.

Kansanrunojen kerääjille ei yleensä ollut tärkeää edes merkitä muistiin, kuka heille lauloi mitäkin. Lönnrot piti yleensä keruumatkoillaan päiväkirjaa kertoen niitä näitä kokemuksistaan. Valitettavasti tämän esityksen kannalta keskeiseltä kahdeksannelta matkalta ei ole matkapäiväkirjaa. Myöskään Lönnrotin kirjeissä ei ole mainintoja tältä matkalta, vaikka Kantelettaren esipuheenkin mukaan Matelin tapaaminen ja hänen runojensa muistiinmerkitseminen ja käyttö olivat ratkaisevan tärkeitä Kantelettaren sisällön kannalta.

Matelin monille runoille ei ole lainkaan vastineita muualta tallennetuissa kansanrunoissa joten ne ovat selvästi hänen luomiaan. Tiedetään, että osa matkan keräelmistä on joutunut hukkaan. Vahinko!

Kansanrunous eli kansan piirissä samankaltaisena laajalla alueella Itä-Suomessa ja rajan takana Venäjän puolella. Samoista runoista on muistiinmerkitty useita toisintoja eri laulajilta. Myös Matelilta alun perin saadut runot on Kantelettaressa yhdistetty muihin samanaiheisiin runoihin ja niissä on siten vahvana Elias Lönnrotin kädenjälki.

Alkuperäiset muistiinpanot Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran arkistossa paljastavat vain 17 runon laulajaksi Matelin, mutta tutkijat ovat omilla keinoillaan nimenneet hänelle 94 runoa: lyyrisiä laulelmiä, eepisiä runoja, häärunoja, lemmennostatuslauluja ja loitsuja.

Matelin runotaide.

Ainoa Lönnrotin luonnehdinta Matelista oli, että hän korkeassa iässäkin oli ”vielä hyvä laulaja”. Matelin runoilijakyky on nostettu esiin tutkijoiden, kuten Martti Haavion, Elna Pehkosen, Väinö

Kaukosen ja Outi Lehtipuron toimesta ja kirjailija Anu Kaipainen on kirjoittanut fiktiivisen romaanin Matelistä.

Martti Haavio toi ensimmäisenä esiin Mateli Kuivalattaren Kantelettaren lyriikan ytimen laulajana. Haavio sanoo Rosa carelicaksi, Karjalaiseksi metsäruusuksi nimittämänsä Matelin olevan ”japanilaisen tankan, kirsikkapuun runouden hellä sisar”. ”Jokaisen runon säkeet ovat äärimmäisen niukkoja. Ne eivät kerskaile uhkeudella, ne hehkuvat läpikuultavina ja suloisina kuin metsäruusun terälehti”, hehkuttaa Haavio, itsekin herkkä runoilija. Toisaalta niissä on sitä alakuloisuutta, joka on ’onniautuuden’ rajamailla. Tästä esimerkkinä luen yhden Matelin tunnetuimmista runoista alkuperäismuodossaan:

ALAHALL´ON ALLIN MIELI

Alahall´on allin mieli
 uiessa vilua vettä
 sukkeloitessa suloa,
 jäänalaista järkyttäissä,
 alempana minun sitäi;
 vilu vatsa varpusella
 istuissa jääöksällä
 vilumpi minun sitäi

Tutkijat ovat päättelleet Matelin runojen rytmistä, että Mateli todella lauloi ne Lönnrotille eikä vain sanellut.

(Annetaanpa kuitenkin tässä kohdin tilaa kanteleelle ja Eliaksen sävelmälle, jossa ehkä on muistumaa Kontiovaaran aitan portailta. JULIA RITVAS soittaa)

Matelin lauluille on luonteenomaista apean lyyrisen perusvireen ohella elämäniloinen riehakkuus.

EMPÄ HUOLI KAALIKKAINEN

Empä huoli kaalikkainen
 noista pojan puitukoista,
 koirista kotikyläni,
 nallikoista naapurini,
 kun ei tulle tuonnempata
 ehtine etempätä
 yli kuen kirkkokunnan,
 yli kappelin kaheksan,
 empä huoli haitukoista.

Jääpi vaan tytöstä tästä
 jääpi sulhaset surulle,
 nuorta miestä miel´alalle:
 Koiteren koriat sulhot,
 Tokrajärven tolloturvat,
 Lylyvaaran lylleröiset,
 Kirvesvaaran kiltit miehet,
 Sonkajan soriat sulhot
 tai

LAULELKAME, SOITELKAME

Laulelkame, soitelkame,
tehkäme iloinen ilta.
Ei tässä surulla syövä,
pillit seisovat pihalla,
kantelet kamanan päällä
harput huilut kamarissa,
katuloilla kulcut , rumput,
tanssijat on tanterella,
keikkujat keskellä pihaa.

Surullinen sävy on yhtä lailla Matelin runouden tunnelmaa:

Muut istuu iloitsemaan
minä istun itkemään,
painun pahalle mielin:
iloissaan muut elävät,
leikissään liekamoivat,
minä hoikka huolissain,
polo pakopäivissään.

Loitsut olivat yksi olennainen osa tuonaikaista kansanelämää ja niitä Matelikin taisi:

Syntyloitsusta otettakoon esimerkiksi OLUEN SYNTY:

Humala remusen poika
piennä maahan pistettiin,
kyinä maahan kynnettiin,
viholaisna viskottiin
Osmon pellon pintareh
ja edelleen:
Humala huhusi puusta
otra pellon penkerestä:
”Millon yhteen yhyymä,
milloin toinen toiseemme?
Joulunako, kekrinäkö
vai pääyymmä pääsiäissä,
hurskaat iloitlelemaan
hullut tappeloitlelemaan.

Aiemmin lukemani *Alahall´ on allin mieli* -runo sai Kantelettaressa Lönnrotin kynästä seuraavan hahmon, jossa vain kaksi ensimmäistä säettä on suoraan Matelilta:

Alahan´ on allin mieli
uiessa vilua vettä,
*alempana armottoman
käyessä kylän katua.*
*Vilu on vatsa varpusella
jääoksalla istuessa,
vatsani minun vilumpi
astuessani ahoja.*
Syän kylmä kyyhkysellä

*syöessä kylän kekoa,
kylmempi minun sitä i
jäävesiä juoessani.*

Vain kaksi ensimmäistä säettä on siis sellaisenaan Matelilta tehtyjen muistiinpanojen mukaiset, seuraavat 11 säettä ovat toisintoja tai Lönnrotin sepitelmää, mielestäni paljon vaatimattomampaa kuin Matelin muhkea tunnelmakuva.

Matelin tyttärenpoika, siis isoäitini isä Pietari Kurvinen kertoi, että Mateli oli etevä laulaja ja lauluntekijä. Hänen tyttärensäkin Tiina näitä runoja vielä lauleli. Kurvisen mukaan ”niissä oli erittäinkin syviä, siveellisiä ja taloudellisia liikuttavia neuvoja kasvaville lapsille ja täysikasvaneille tyttärille sekä miehelään lähteille ja valmistuville neitosille”. Pietarin merkivän sormen ämmö Mateli loihti terveeksi ja ”pahat henget pois sellaisella ryöpyllä, että minä luulin olevani nyt kaikkien keralla ihan loihtuvoimien ja henkien vallassa hurmattuna”.

Kontiovaaran aitan portailla

Meillä ei ole mitään tietoa, mitä muuta Kontiovaarassa tapahtui noina syyskuun kahtena päivänä kuin että Mateli lauloi tai saneli Elias Lönnrotille satakunta laulua ja loitsua. Olisipa saanut istua kärpäsenä aitan seinällä ja kuunnella, mitä siinä haasteltiin. Mateli lienee ollut vilkas ja eloisa ”akka”, tosin vasta 67-vuotias, ei siis 80-vuotias, kuten Lönnrot kirjoitti Kantelettaren esipuheessa. Lääkäri Lönnrotin liioitteleva arvio Matelin iästä viittaa siihen, että tämä oli mahdollisesti ryppyinen ja koukkuselkäinen ja ties mitä vanhuuden merkkejä kantava. Elias oli tottunut haastattelemaan, joten monenlaista siellä taidettiin puhua laulujen välilläkin.

Matelihän asusteli Kontiovaarassa epilepsiaa sairastavan tyttärensä kanssa, mutta olettaisin, että hänellä oli talossa joku renkimies hoitamassa talonpitoon kuuluvia miesten töitä vai olisiko Mateli vielä kylvänyt ja korjannut sadon ja perunat, tehnyt heinät ja kerput lehmille ja lampaille ja hankkinut polttopuut talven varalle. Tuskinpa yksinäiseen torppaan hevillä naapuripuukaan saatiin.

Samuli Paulaharjun 1907 ottaman valokuvan mukaan Kontiovaaran talosta oli avara näkymä Koitereelle. Pihapiirissä oli hirsiseinäinen, lautakattoinen asuinrakennus, paritupatyypinen ja toisessa päässä sisäänlämpiävä savutupa. Pihan järven puoleisella sivulla oli aitta, jonka portailla sanotaan Matelin Eliakselle laulaneen. Maan puolella oli kaksi ulkorakennusta, ilmeisesti navetta ja ladontapainen. Särentäaita/riukuaita oli pellon rajassa. Talon läheltä oli ajan tavan mukaan puut kaadettu. Talot on nyttemmin purettu, vain aitta on siirrettynä Parpeinvaaralla.

Sanomansa mukaan Elias oli kaksi päivää Kontiovaarassa, hän siis yöpyi ainakin yhden yön siellä. Mutta miksi vain kaksi päivää, jos kerran oli tavannut verrattoman runonlaulajan? Olihan hän monilla matkoillaan viipynyt laulukylissä jopa viikkoja. Voimme vain arvailla, miksi oli hoppu..

Matelilla saattoi olla omat kiireensä talonpidossa, ehkä piti mennä elonkorjuuseen, marjaan tai kalaan. Hän myös saattoi väsyä laulamaan – olihan ikää jo 67 vuotta - tai ehkä lauluvarasto tyhjeni. Epäsopukin on mahdollinen, vaikka tuskinpa Lönnrot tällaista tilaisuutta halusi pilata.

Lönnrot jatkoi toisen päivän jälkeen matkaansa Pielisjärvelle ja hän saattoi saada sopivasti soutukyydin Koitereen yli. Ehkä oli huonoa säätä tiedossa ja Koitere on iso järvi. Koko kahdeksannen matkan lyhyys viittaa siihen, että Lönnrotilla kaiken kaikkiaan oli niukalti aikaa ja ehkäpä hän katsoi saaneensa sen, mitä oli tullut hakemaan.

Mene tiedä! Mateli jatkoi elämäänsä Kontiovaarassa vielä kahdeksan vuotta. Vielä kuolinvuotena August Ahlqvist tuli Kontiovaaraan ja Mateli lausui hänelle muutaman runon. Laulaa ei hän enää jaksanut.

Lönnrot palasi Kajaaniin ja hän muokkasi Kantelettaren käsikirjoituksen vielä neljännen kerran. Keväällä valmistunut Alku-Kanteletar sai mm. Mateli Kuivalattaren runolauluista lisää sisältöä. Kanteletar ilmestyi painosta huhti- ja lokakuussa 1840 sekä 3. osa maaliskuussa 1841 ja sai Arne Anttilan mukaan innostuneen mutta vielä välittömämmän vastaanoton kuin Kalevala. Erityisesti sen lyyriset helmet, ne joissa Mateli oli ollut parhaimmillaan, tulivat monet heti käännettyinä suomea taitamattomien ulottuville. Kontiovaaran aitan portailla oli laulettu merkittävää runoutta.

Lähdekirjallisuus:

Kanteletar, 18. painos. Jyväskylä 2005

Martti Haavio: Viimeiset runonlaulajat. Porvoo 1943

Aimo Turunen: Mateli Kuivalatar, Koitereen laulaja, Kantelettaren runotar. Joensuu 1985

Väinö Kaukonen: Lönnrot ja Kanteletar. Pieksämäki 1989

Arne Anttila: Elias Lönnrot. Helsinki 1962

Pietari Kurvinen: Elämäni uralta. Helsinki 1913